Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

Τουλάχιστον ἀπὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν π.Χ. ἦτο ἤδη ἀρκετὰ πυκνὰ κατοικημένος ὁ λόφος τῆς Ἐλευσῖνος. Ἔκτοτε δὲν ἔμεινε ποτὲ ἀκατοίκητος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ διαδεχθέντες ἀλλήλους ἐν Ἑλλάδι πολιτισμοὶ μετὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχήν, ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν ἀφῆκαν λείψανα ἱκανὰ νὰ μαρτυρήσουν τὴν ὕπαρξιν ἐπὶ τοῦ λόφου πόλεως ὄχι ἐξαιρετικῶς μεγάλης ἀλλ' ὄχι καὶ ἐντελῶς ἀσημάντου, καθ' οὓς χρόνους ἦσαν ἐν ἀκμῇ οἱ πολιτισμοὶ οὗτοι.

Οἱ κατέχοντες τὴν Ἐλευσῖνα ἦσαν πάντοτε κύριοι τοῦ μεγάλου καὶ πλουσίου Ἐλευσινιακοῦ πεδίου. Εὔβατοι ὅπωσδήποτε ὁδοὶ διηυκόλυναν τὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὰ ἐγγύτερα πανάρχαια κέντρα, κυρίως τὰς Θήβας, τὰς Ἀθήνας καὶ τὰ Μέγαρα, τὰ δὲ περικλείοντα τὸ Ἐλευσινιακὸν πεδίον βουνὰ ἐχρησίμευαν ὅπως ἀπομονώνουν τὴν Ἐλευσινιακὴν χώραν, καὶ τὴν ἀποχωρίζουν σαφῶς ἀπὸ τὰς γειτονικὰς κτήσεις, καὶ καθίστων συγχρόνως εὐκολωτέραν ὁπωσδήποτε τὴν ἄμυναν κατὰ παντοίων ἐπιδρομῶν, ἂν ὄχι καὶ ἀπολύτως ἀσφαλῆ. Καίτοι παραλιακὴ πόλις, μὴ ἔχουσα ὅμως μεγάλον καὶ ἀσφαλῆ λιμένα ἡ Ἐλευσὶς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπτύξῃ ποτὲ θαλασσίαν δύναμιν καὶ νὰ ἀποκτήσῃ καθ' ἑαυτήν, καὶ ἐφ' ὅσον ἦτο ἀνεξάρτητος, ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν λοιπῶν Ἑλληνικῶν πόλεων. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ὄψεως τὰ γειτονικὰ Μέγαρα ἦσαν εἰς πολὺ καλλιτέραν θέσιν. Ἡ ὁμαλὴ

καὶ ἀμμώδης παραλία τῆς Ἐλευσῖνος παρεῖχε μόνον καταλλήλους θέσεις, ὅπως προσορμίζωνται, ἐν καιρῷ νηνεμίας, καὶ ὅταν οἱ πνέοντες ἄνεμοι δὲν ἦσαν ὑπερβολικῶς ἰσχυροί, ἐλαφρὰ πλοῖα, καὶ οὕτω ἐξυπηρετεῖτο ἀρκούντως καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς πλευρᾶς ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ γνωστοῦ κατὰ τοὺς παναρχαίους χρόνους ἔξω κόσμου. Μεγάλην ρήμην καὶ σπουδαιότητα ἀπέκτησεν ἡ Ἐλευσὶς μόνον ἀφοῦ βραδύτερον ἀπετέλεσε μέρος τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν χάρις εἰς τὸ ἱερὸν αὐτῆς καὶ εἰς τὰ μυστήρια· πρὸ πάντων διότι οἱ Ἀθηναῖοι συντελοῦντες εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πανελληνίου σεβασμοῦ τῶν μυστηρίων, καὶ βοηθοῦντες εἰς τὴν παγκόσμιον αὐτῶν διαφήμησιν εἶχον καὶ οἱ ἴδιοι σημαντικὰ πολιτικὰ ὠφελήματα.

Ὡς ἔδειξαν αἱ ἀνασκαφαί, ἡ παναρχαία Ἐλευσὶς ἐξετείνετο ἐπὶ ὅλης τῆς νοτίας κλιτύος καὶ ἐπὶ μεγάλου μέρους τῆς νοτιονατολικῆς πλευρᾶς μέχρι πολὺ χαμηλὰ πρὸς τὴν βάσιν τοῦ λόφου. Σποραδικὰ λείψανα κατοικιῶν, τάφοι, καὶ πολλὰ σχετικῶς θραύσματα ἀγγείων εὑρίσκονται συχνὰ ἐπὶ πλείστων σημείων τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς δὲν εὑρέθησαν ἀκόμη σημεῖα ἀρχαιοτάτης κατοικήσεως, ἀλλὰ σύμφωνα πρὸς ὅσα γνωρίζομεν περὶ τῶν παναρχαίων, τῶν Μυκηναϊκῶν ἰδίᾳ πόλεων, εἶνε ἀπίθανον, ὅτι ἔμεινεν ἀκατοίκητον τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ λόφου κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους· ἄλλως τε καὶ ἂν πιστεύσωμεν, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ πιστεύσωμεν, εἰς τὸν Ὁμηρικὸν ὕμνον εἰς Δήμητρα, ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος ἔκειτο ***ὑπαὶ πόλιν αἰπύ τε τεῖχος,*** λοιπὸν εἴτε τὸ Τελεστήριον θεωρήσωμεν ὡς τοιοῦτον, ἢ ὁπουδήποτε ἀλλαχοῦ ἂν τοποθετήσωμεν τοῦτον, βεβαίως ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ πάντοτε, καὶ ὄχι πολὺ μακρὰν τοῦ Τελεστηρίου, ἡ πόλις τότε καὶ τὸ τεῖχος ἦσαν ἄνωθεν τούτου, δηλαδὴ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου.

Κατὰ τοὺς παναρχαίους ἐκείνους χρόνους ἐντὸς τοῦ κειμένου κάτωθεν τῆς βορειανατολικῆς ἄκρας τοῦ λόφου σπηλαίου, ὅπου βραδύτερον ἐνετοπίσθη ἡ λατρεία καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Πλούτωνος, ἐλατρεύετο ἡ μεγίστη θεὰ τῶν κατοικούντων τότε τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, γνωστὴ ἀπὸ τῶν Μυκη-

ναϊκῶν χρόνων ὡς θεὰ τῆς καρποφορίας τῆς γῆς καὶ τῆς γονιμότητος ἀνθρώπων καὶ ζώων, καὶ συγχρόνως ἡ κανονίζουσα τὸ τέλος τῶν ὄντων καὶ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν τούτων θεά.

Τὸ ὄνομα αὐτῆς ἦτο Ἐλευθώ, ὡς συμπεραίνεται καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν παραδόσεων. Ἐκ τοῦ προελληνικοῦ, ὡς δέχονται οἱ πλεῖστοι φιλόλογοι καὶ ἀρχαιολόγοι, ὀνόματος τούτου, τοῦ ὁποίου διάφοροι σχηματισμοὶ εἶνε Ἐλεύθυια, Ἐλευθία, Ἐλευσινία, Ἐλυσία ὠνομάσθη καὶ ἡ

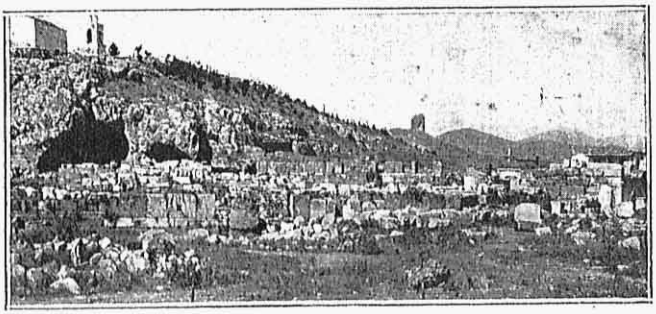

Ἐλευσίς. Σπήλαιον ἱεροῦ Πλούτωνος.

πόλις Ἐλευσίς. Πρὸς τὸ ὄνομα τοῦτο ταυτόσημον εἶνε καὶ τὸ ὄνομα τῆς Εἰλειθυίας τῆς γνωστῆς θεϊκῆς μαίας. Καὶ ἡ Ἐλεύθερνα τῆς Κρήτης καὶ τὸ Ἠλύσιον πεδίον τοῦ Ἅδου ὑποτίθεται ὅτι σχετίζεται πρὸς τὸ ὄνομα τῆς ἰδίας θεᾶς. Πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς ἐχόρευαν αἱ κόραι τῆς Ἐλευσῖνος πέριξ τοῦ ἱεροῦ φρέατος, τὸ ὁποῖον ἐκ τούτου ἔλαβε τὸ ὄνομα Καλλίχορον, ἐγίνοντο δ' ἴσως καὶ ἄλλαι ἀγροτικαὶ τελεταὶ εἰς ὡρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους.

Ἀλλ' ὡς φαίνεται, εἰς πολὺ ἀρχαίους ἀκόμη χρόνους τὸ σπήλαιον δὲν ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὴν τακτικὴν λατρείαν τῆς θεᾶς, καὶ πρὸς συμπλήρωσιν ταύτης ἐξευρέθη ὁ ἁρμοδιώτερος πλησίον τοῦ σπηλαίου χῶρος, ἡ θέσις, ὅπου ἔκτοτε

ἐπὶ χιλιατηρίδας ἐξηκολούθησεν ἐντὸς τοῦ Τελεστηρίου ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν ἀντικαταστησασῶν ταύτην δύο θεῶν, τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης της, νὰ λατρεύεται ἡ ἰδία παναρχαία θεά.

Ἁπλοῦν, λίθινον ἴσως φράγμα περιώρισε τὸν χῶρον χωρὶς νὰ γίνῃ οὐδεμία ἄλλη σημαντικὴ τροποποίησις τῆς ὄψεως τοῦ βράχου, ἐντὸς δὲ αὐτοῦ ἐγίνοντο θυσίαι καὶ ἄλλαι τελεταί· τῆς λατρείας δ' αὐτῆς λείψανα εἶνε πιθανώτατα τὰ ὑπολείμματα πυρῶν, ἅτινα παρουσιάσθησαν κατὰ

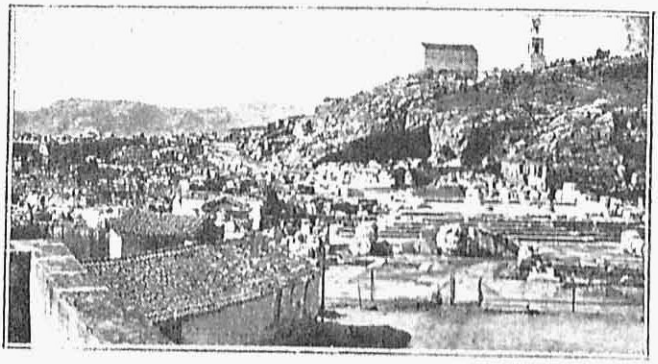

Ἐλευσίς. Σπήλαιον ἱεροῦ Πλούτωνος καὶ ἱερὰ ὁδός.

τὴν ἀνασκαφὴν εἰς διάφορα σημεῖα ἐπ' αὐτοῦ τοῦ βράχου ὑπὸ τὸν χῶρον τοῦ Τελεστηρίου.

Ἀλλὰ δὲν ἐβράδυνε πολὺ ὁ ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου τόπος οὗτος λατρείας τῆς θεοῦ νὰ λάβῃ ὁριστικωτέραν μορφὴν καὶ νὰ διαρρυθμισθῇ συμφωνότερον καὶ καταλλήλως πρὸς τὰς γινομένας ἐν αὐτῷ ἱεροτελεστίας. Ἡ κατωφερὴς ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἐξισώθη δι' ἐπιχώσεως στηριχθείσης δι' ἀναλήμματος κατὰ τὴν βορειανατολικὴν καὶ νοτιανατολικὴν πλευράν· ἐσώθη μέχρις ἡμῶν μόνον ὁ τοῖχος τῆς βορειανατολικῆς πλευρᾶς ὀλίγον μακρὰν τῆς ἀνατολικωτέρας

τῶν δύο θυρῶν τοῦ Τελεστηρίου τῶν κλασσικῶν χρόνων, χαμηλότερον τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ἀνερχομένου. Εἶνε ὁ τοῖχος οὗτος ἐξ ἁπλῆς ξηρολιθιᾶς, ἀλλ᾽ ὄχι ἐντελῶς ἀμελῶς κτισμένος διὰ λίθων μετρίου μεγέθους καὶ βασίζεται ἐν μέρει ἐπὶ τῶν στερεοποιηθέντων ὑπολειμμάτων τῶν πυρῶν τῶν ἀρχαιοτέρων θυσιῶν. Ὁ τοῖχος σῴζεται ὁλόκληρος, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἱερὸς χῶρος ἐσυνεχίζετο πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ μόνον ἐπὶ τοῦ τότε ὁπωσδήποτε ὁμαλοῦ μέρους τοῦ βράχου, ἔχομεν διὰ τοῦ τοίχου ὁλόκληρον τὴν πλευρὰν

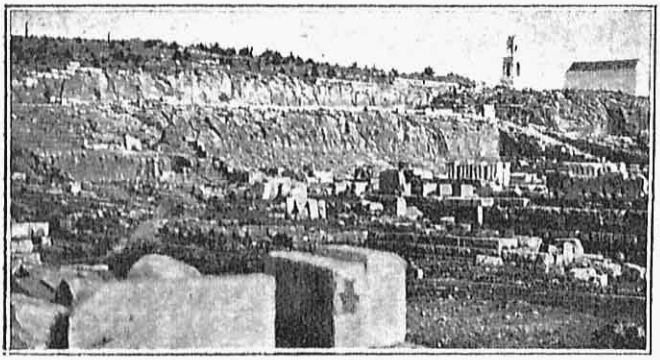

Ἐλευσίς. Τὸ Τελεστήριον.

τοῦ χώρου τούτου. Ὅμοιοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ὑπεβάσταζον τὴν ἐπίχωσιν καὶ ἐκ τῶν δύο ἄλλων πλευρῶν τοῦ χώρου. Ἐπὶ τῶν ἀναλημμάτων τούτων καὶ ἐπὶ τῆς τετάρτης πλευρᾶς, ἐπ᾽ αὐτοῦ τοῦ βράχου ὑψοῦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περίβολος ἐξ ὠμῶν πλίνθων περιφράσσων τὸν ἱερὸν χῶρον. Ἐντὸς τούτου ὑπῆρχεν βωμὸς ἀσκεπής, ἐν ὑπαίθρῳ δὲ πιθανώτατα ἐτελεῖτο καὶ ἡ ὅλη ἐν αὐτῷ λατρεία.

Μετὰ χρόνον ἄγνωστον πόσον μακρόν, συνεπείᾳ ἴσως ἐπικρατήσεως ἐν Ἐλευσῖνι ἄλλου λαοῦ μὲ διαφόρους ἰδέας περὶ τοῦ τρόπου τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, ἢ ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι

οἱ Ἐλευσίνιοι ἠσπάσθησαν νέους τρόπους λατρείας, ἱδρύθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου, ὅπου πρότερον ἐλατρεύετο ἐν ὑπαίθρῳ ἡ μεγάλη θεά, ὁ πρῶτος εὐμεγέθης λατρευτικὸς οἶκος.

Εἶχεν αὐξηθῇ ἴσως τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν, ἢ ἡ δόξα τοῦ θεοῦ εἶχε μεγαλυνθῇ καὶ ὁ εἰς ταύτην ἀφιερωμένος περίκλειστος χῶρος, ἐν ᾧ πρότερον συνηθροίζοντο πρὸς τέλεσιν τῶν λατρευτικῶν πράξεων οἱ Ἐλευσίνιοι, ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθῇ. Σύμφωνα μὲ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἐδάφους κυρίως πρὸς τὰ νοτιανατολικὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ τοῦτο. Εὐτυχῶς ἔμειναν ὀλίγα μέν, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἀρκετὰ λείψανα, τῶν ὁποίων ἡ ἀνακάλυψις καὶ μελέτη ἐβοήθησαν εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν πιθανὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς, ἣν ἔλαβε τότε ὁ χῶρος.

Σημαντικὰ μέρη τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου πρὸς ὑποστήριξιν τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως, ποὺ ἦτο ἀνάγκη νὰ σωρευθῇ διὰ νὰ σχηματισθῇ τὸ νέον ἐπίπεδον τοῦ λατρευτικοῦ χώρου ἐπὶ τῆς πολὺ κατωφερικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου, εὑρίσκονται κατὰ τὴν βορειανατολικὴν καὶ ἀνατολικὴν πλευράν, ὀλίγα δ' ἐπίσης εὑρέθησαν καὶ κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν ἔξωθεν τοῦ νοτιοδυτικοῦ τοίχου τοῦ νεωτέρου Τελεστηρίου καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ Τελεστήριον. Διὰ τῆς συσχετίσεως ὅλων τούτων τῶν λειψάνων, ἐξάγεται, ὅτι ὁ λατρευτικὸς χῶρος εἶχε τότε ἱκανῶς μεγάλην ἔκτασιν ἐπιφανείας καὶ σχεδὸν τριγωνικὸν σχῆμα μὲ τὴν στενωτέραν πλευρὰν πρὸς ἀνατολάς.

Ὁ νέος ἀναλημματικὸς τοῖχος εἶνε κτισμένος εἰς ὡραῖον πολυγωνικὸν τρόπον· οἱ χρησιμοποιηθέντες εἰς αὐτὸν κυανοῖ ἐλευσινιακοὶ λίθοι εἶνε μὲ ἱκανὴν ἐπιμέλειαν πελεκημένοι, αἱ δ' ἁρμογαί των, διὰ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ἡ πολυγωνικὴ συμπλοκὴ τῆς ἐπιφανείας, δὲν εἶνε μόνον κατ' εὐθείας γραμμάς, ἀλλ' εἰς πολλὰ σημεῖα εἶνε καμπύλαι καὶ τοξοειδεῖς, μαρτύριον πολὺ προχωρημένης λιθοδομικῆς τέχνης. Ἐνθυμίζει ὁ τρόπος τῆς οἰκοδομῆς ἐν πολλοῖς τὸ ὡραῖον ἐνεπίγραφον πολυγωνικὸν ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν, ἂν καὶ ὑστερῇ πολὺ τούτου ὡς πρὸς τὴν τελειότητα τῆς ἐργασίας.

Παρὰ τὴν βορειανατολικὴν γωνίαν ἐχρησίμευε πρὸς εἴσοδον δι' ἀναβάσεως εἰς τὸν λατρευτικὸν χῶρον μικρὰ πύλη κτισμένη κατὰ τὸν τρόπον ποὺ γνωρίζομεν κυρίως ἐκ Μυκηναϊκῶν κτισμάτων, δηλαδὴ διὰ τῆς προεκβολῆς τῶν ἀνωτέρων λίθων ἑκάστοτε ὀλίγον πρὸ τοῦ κατωτέρου, οὕτως ὥστε νὰ συγκλίνωσι βαθμιαίως οἱ ἀντίστοιχοι τοῖχοι τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης καὶ νὰ συγκλειθῶσι εἰς ἀπόστασιν τινα ἀπὸ τοῦ ἐδάφους σχηματιζομένης τριγωνικῆς θυρίδος.

Ἐλευσίς. Τελεστήριον καὶ Ἀγέλαστος Πέτρα.

Ἀπὸ τῆς θυρίδος αὐτῆς ἀνέβαινον διὰ μικρᾶς κλίμακος κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λατρευτικοῦ χώρου.

Ἄλλη μικρὰ εἴσοδος εἰς τὸν λατρευτικὸν χῶρον ἦτο ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐκ τοῦ σημείου, ὅπου κατέληγεν ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἐρχομένη ὁδός, τῆς ὁποίας μέρος ἀρκετόν, ὥστε νὰ ἐξακριβωθῇ ὁπωσδήποτε ἡ διεύθυνσίς της, ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τοῦ βράχου ἔξωθεν τῆς ὑστερωτέρας νοτίας πύλης τοῦ ἱεροῦ, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ κυριω-

τέρα εἴσοδος εἰς τὸν λατρευτικὸν χῶρον θὰ ἦτο καὶ τότε, ὅπως καὶ πρότερον, καὶ πάντοτε ὕστερον ἐπὶ τῆς βορειανατολικῆς πλευρᾶς ὅπου κατέληγεν ἡ ἱερὰ ὁδός. Ἐπὶ τοῦ οὕτω σχηματισθέντος ἐπιπέδου ἐκτίσθη ὁ λατρευτικὸς οἶκος· ἐκ τούτου ἐσώθη καὶ ἀπεκαλύφθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς μόνον ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία εἰς ἱκανὸν ὕψος καὶ ἄλλα μικρὰ τμήματα τῆς νοτιανατολικῆς πλευρᾶς. Οἱ τοῖχοι του εἶνε κτισμένοι κατὰ τὸν ἴδιον ὡραῖον πολυγωνικὸν τρόπον τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων· εἶνε ὅμως πιθανόν, ὅτι μόνον χαμηλὰ εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἦτο τὸ κτίριον ἐκ λίθων, τὰ δ' ὑψηλότερα μέρη αὐτοῦ ἦσαν ἐξ ὠμῶν πλίνθων, διότι ὁ τρόπος οὗτος τῆς οἰκοδομῆς ἦτο ὁ συνήθης εἰς παλαιοτέρους χρόνους.

Πρὸς ἀναπαράστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου ὀλίγας μόνον ἐνδείξεις ἐκ διασωθέντων λειψάνων καὶ μερικῶν ἄλλων σημείων ἔχομεν. Ὥστε μᾶλλον νὰ φαντασθῶμεν καὶ νὰ συμπεράνωμεν μετά τινος πιθανότητος τὴν μορφὴν αὐτοῦ δυνάμεθα, κυρίως δὲ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ὑστερώτερα Τελεστήρια. Ἐξετείνετο περισσότερον εἰς μῆκος (17 μ.)· τὸ βάθος αὐτοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶνε περισσότερον τῶν 14 μ., διότι πρὸς περισσοτέραν ἔκτασιν ἠμπόδιζεν ὁ ἀνωμάλως ἐπικείμενος ὄπισθεν τοῦ κτιρίου συμπαγὴς βράχος. Ἐσωτερικῶς διηρεῖτο διὰ ξυλίνων κιόνων, ξύλινα δὲ καθίσματα θὰ ὑπῆρχον καὶ εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς, ὅπως καὶ εἰς τὰ ὑστερώτερα Τελεστήρια.

Τελεταὶ μυστηριώδεις ὅμοιαι πρὸς τὰς μυστικὰς ἱεροπραξίας τῶν ὑστερωτέρων χρόνων ἐγίνοντο ἐντὸς τοῦ λατρευτικοῦ τούτου οἴκου, ἄλλαι δὲ ἱεροτελεστεῖαι ἐγίνοντο ἐκτὸς αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ περικειμένου περιφράκτου χώρου. Ἔκτοτε ἔλαβεν ὁ Ἐλευσινιακὸς οἶκος λατρείας, ὁ ἰδιόρρυθμος οὗτος ναός, τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν διετήρησε κατὰ βάσιν τοὐλάχιστον καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐπὶ δύο χιλιετηρίδας μεταμορφούμενος μόνον εἰς μέγεθος καὶ πολυτέλειαν.

Χάρις εἰς ὀλίγα λείψανα κτισμάτων εἶνε δυνατὸν νὰ ἔχωμεν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῆς μορφῆς καὶ αὐτῆς τῆς Ἐλευσῖνος, τοὐλάχιστον τοῦ τμήματος τοῦ φρουριακοῦ συγκροτήμα-

τος, τὸ ὁποῖον ἐσχετίζετο ἀμέσως πρὸς τὸ ἱερόν. Ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του καὶ τὸ ἱερὸν διὰ τοῦ ὀχυροῦ αὐτοῦ περιβόλου ἀπετέλει σημαντικὸν τμῆμα τῆς ὀχυρώσεως τῆς πόλεως, ἢ συνεδέετο ὁπωσδήποτε πρὸς τὴν ὀχύρωσιν ταύτης. Τὸ τελευταῖον τοῦτο συνέβαινε καὶ καθ' οὓς χρόνους ἱδρύετο ὁ ἀνωτέρω περιγραφεὶς πρῶτος λατρευτικὸς οἶκος.

Παραλλήλως πρὸς τὸν περίβολον τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν

Ἐλευσίς. Ἀναπαράστασις ἀρχαιοτάτου Ἱεροῦ.

νοτιανατολικὴν πλευρὰν ὑψοῦτο ἐξ ὠμιῶν πλίνθων τὸ τεῖχος τῆς πόλεως. Μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ ἐσχηματίζετο βαθὺς καὶ στενὸς δρόμος διὰ τοῦ ὁποίου ἀνείρχοντο εἰς τὴν νοτίαν πύλην τοῦ ἱεροῦ καὶ ἴσως καὶ εἰς τὴν ὑψηλὴν πόλιν τῆς Ἐλευσῖνος. Ἀρχὴν εἶχεν ὁ δρόμος οὗτος ἀπέναντι τῆς νοτιανατολικῆς γωνίας τοῦ ἱεροῦ, ὅπου ὑπῆρχε πύλη μὲ ἰδιαίτερον μνημειῶδες πρόπυλον.

Πρὸς μεγαλειτέραν ἀσφάλειαν τοῦ δρόμου τούτου ὑπῆρχε

καὶ δευτέρα πύλη διακόπτουσα τοῦτον εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τῆς κυρίας πύλης. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν μᾶς βοηθεῖ νὰ φαντασθῶμεν τὴν μορφὴν τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν πρώτην του ἵδρυσιν.

Ἐλήφθη καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη καὶ ἡ ὅλη ἀνωτέρω ἀφήγησις τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ ἐκ τοῦ νέου βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Ferd. Noack (Eleusis, baugeschichtliche Entwickelung des Eleusinischen Heiligtums). Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τρόπον ἀριστοτεχνικὸν τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ οἰκοδομικοῦ μέρους τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσῖνος καὶ ἀναπαράστασιν τῆς μορφῆς, ἣν ἐλάμβανε τοῦτο ἑκάστοτε κατὰ τὰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους.

Εἰς τὸ δύσκολον τοῦτο ἔργον, πολὺ δυσκολώτερον, διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν παρηκολούθησεν ὁ ἴδιος τὰς ἀνασκαφάς, οὐδ' εἶχε λεπτομερῆ ἀφήγησιν τούτων, ἐβοήθησαν τοῦτον τὰ μέγιστα αἱ εὑρύταται παντοειδεῖς ἀρχιτεκτονικαὶ καὶ ἀρχαιολογικαί του γνώσεις.

Ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου, ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν οἰκοδομῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσῖνος ἀσφαλῶς ἐπέτυχεν, καὶ αἱ νεώτεραι μελέται, τὰ πορίσματα τῶν νέων ἀνασκαφῶν ὀλίγα μόνον θὰ μεταβάλωσιν εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ὁ Noack κατορθώνει νὰ μᾶς διδάσκῃ, ὅτι εἶχεν ἑκάστοτε τὸ ἱερὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ οἰκοδομήματα.

Ἀλλὰ δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ κρίνω τὸ πολύτιμον βιβλίον. Σκοπός μου ἦτο μόνον διὰ τῆς ἀνωτέρω ἀφηγήσεως νὰ γνωρίσω εἰς τοὺς Ἕλληνας τὰς ὡραίας σκέψεις περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, ποὺ ὑπάρχουν εἰς τὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς ἐλάχιστοι ἴσως ἐξ ἡμῶν θὰ ἴδωσι καὶ πολλοὶ ὀλιγώτεροι θὰ ἀναγνώσωσι.

Δὲν δύναμαι μόνον νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν συγγραφέα εἰς τὴν πολὺ χαμηλὴν χρονολογίαν ποὺ θέτει τὴν ἀρχὴν τοῦ ἱεροῦ. Ἀντιτίθεται εἰς ταύτην κυρίως ὁ Ὁμηρικὸς ὕμνος καὶ ἡ παράδοσις εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται. Ὅτε συνετάχθη ὁ Ὁμηρικὸς ὕμνος εἶνε ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὑπῆρχεν

οἶκος πρὸς τέλεσιν τῶν μυστηρίων. Ὁ οἶκος οὗτος ἠδύνατο νὰ εἶνε καὶ ὁ ναὸς τῆς θεοῦ, καὶ καθ' ὅλα ὅσα γνωρίζομεν περὶ τῆς συντηρητικότητος τῆς θέσεως τοῦ Τελεστηρίου, καὶ ὁ οἶκος οὗτος ἔπρεπε ἤδη νὰ εἶνε ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως. Ἀλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἰδιαίτερος ναὸς τῆς Δήμητρος εἰς ἄλλην θέσιν δὲν δυνάμεθα κατ' οὐδένα λόγον νὰ ἀρνηθῶμεν, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ καὶ τότε οἶκος μυστηρίων ἐπὶ τῆς αἰωνίας θέσεως τοῦ Τελεστηρίου. Ὅτι τὸν 8ον αἰῶνα, ὅτε συνετάσσετο ὁ Ὁμηρικὸς ὕμνος, ὅστις τόσα λέγει περὶ τῆς μυστικότητος τῶν ***σεμνῶν ὀργίων,*** αἱ τελεταὶ τῶν μυστηρίων ἐγίνοντο ἐν ὑπαίθρῳ εἶνε ἀδύνατον νὰ δεχθῇ τις.

Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ